

SÁNDOR IVÁN

*Daniellával a vonaton**

A TÖRTÉNELEM GÉPANGYALA

Negyven évvel Baudrillard Nyugat és Kelet 1989-ben kezdődő „viszontfertőződéséről” szóló gondolatsora előtt írta Gombrowicz: „...a két világ kölcsönösen pusztítja és kompromittálja egymást a szemünkben, olyan úrt teremtve bennünk, amit csak a *saját tartalmunkkal* (kiemelés: S. I.) tölthetünk meg.”

Az ilyen tartalom: a látható mögötti láthatatlan formába öntése. De minden korszaknak vannak olyan regényváltozatai, amelyek azt a saját tartalmat, amely kitölthetné a Gombrowicz által említett létűrt, piaci áruként kínálják fel.

Először Randolph L. Braham könyvében olvastam George M. Mantellóról.

Mandl György Erdélyben, Besztercén született. 1941 decemberében érkezett Svájcba, román kereskedelmi megbízottként. Hamarosan a genfi El Salvador-i főkonzulátus első titkára lett. 1944-ben több száz El Salvador-i védlevelet juttatott el Magyarországra. Amikor különböző rejtekhelyeken 1944. június végén megkapta az *Auschwiti jegyzőkönyvet*, vezető svájci politikusoknak, papoknak, újságíróknak továbbította. Szerepet vállalt abban is, hogy Londonba és Amerikába is eljusson a *Jegyzőkönyv*.

2004 októberében, amikor a Karl Lutzról filmet készítő Locarnói Televízió meghívására elfoglalom a szobámat a Grand Hotel első emeletén, amikor megismerkedem Agnes Hirschivel, Karl Lutz nevelt lányával és megkezdődnek a felvételek, amelyen másik hat magyar, ők úgy mondják, *túlélővel*, én így írom majd le, *tanúval* együtt veszek részt, megtudom, hogy rövidesen bekapcsolódik az interjúsorozatba Enrico Mantello, George Mantello fia.

Másnap érkezik. Elegáns, ősz, médiasztár megjelenésű férfiú. Sötét ruha, fehér ing, sötét keresztcsíkos nyakkendő. Igen kimért. Félrehúzódnak a nagy hall egyik sarkába. Kénytelen vagyok megemlíteni, hogy „amúgy” írással foglalkozom. Ennek ismeretében fontosnak tartja, hogy önmagáról beszéljen. Olasz–svájci–amerikai érdekeltségei vannak, sokat utazik, legutóbb New Yorkban ő volt a magyar országgyűlés elnökének a tolmácsa, diplomatatáskájából iratokat vesz

* Részlet a Kalligram Kiadónál az áprilisi könyvfesztiválon megjelenő *A követés* (korábbi munkacíme: *A tetthely megközelítése*) című regény munkanaplójából.

elő, dokumentálja is, amiről beszél. Az egyik íven olvasható, hogy a világszerte ismert alapítvány elnökségének tagja, látható felül az elnök neve.

Mondom, érdekes, hogy az elnököt – aki New Yorkban köztisztviselőként álló egyházi férfiú – a budapesti Bölcsészkaron avatták néhány éve díszdoktorrá. Közel hat évtizede távozott Magyarországról, mégis magyarul kezdte az előadását.

1943 tavaszán váratlanul bejön az osztályba Márton Benő, az osztályfőnökünk. Kézen fogva vezet egy korunkbeli, tehát tizenhárom éves fiút. Azt mondja: kérlek benneteket, hogy szeressétek az új osztálytársatokat, messziről érkezett, most közvetlenül Ausztriából, a szüleit megölték, nem tud magyarul, segítsetek neki mindenben.

Schneier Arthur valóban nem tudott magyarul. Negyvenöt évvel később magyarul kezdte előadását a pesti Bölcsészkaron.

Tartja elem a diplomatafunkciójából előhúzott oklevelét Enrico Mantello. A legelső név az alapítványi elnöké: dr. Arthur Schneier.

Érdekes, mondom, az ön alapítványi elnöke valamikor az osztálytársam volt.

Enrico Mantello elsápad. Hosszan néz. Akkor mi osztálytársak voltunk, Iván, mondja.

Mandl György 1941 decemberében Budapesten át utazik Svájcba. A családját Pesten hagyja, két évvel később tudja csak maga után vinni. Mandl Imre addig ugyanabba az osztályba jár, ahová az Ausztria felől menekült fiút az osztályfőnökünk bevezeti. Úgy emlékszem, én a középső sor utolsó padjában ülök. Ő egy sorral előttem.

Üldögelünk Enrico Mantellóval a Grand Hotel parkra néző ablakánál. Elmondja, amit az apjától hallott az *Auschwitzi jegyzőkönyv* Svájcba, Londonba, Amerikába továbbításának történeteiről, a némaságról, amivel mindenhol fogadták.

Róbert Lajosnak, apám barátjának az asztalán állt a hatalmas rózsaszínű tengeri kagyló, amit a regényben a hátizsákomba rejtetek, hogy őrizze a *hangokat*.

Nem tettem a hátizsákomba, így nem is őrizhettem meg.

De, talán éppen ezért, a „hangok” számomra benne voltak, benne maradtak, benne vannak. Regényotthont találtak.

Hol lehet Daniella?

Az első évet fejezte be a szegedi orvoskaron, amikor a vonaton összetalálkoztunk.

Ki követett kit – azóta is?

Györgyi regényalakakként akkor már elindult a regény Beszélőjének nyomában.

De a további lépteibe „belejátszott” a Daniellával való találkozás.

A közös létháló a regény (egyik) poétikai alapja. A formát, a szerkezetet, a kapcsolódásokat azonban meg kell teremteni, hogy a háló szét ne szakadozzon a sok száz oldal dinamikájában.

Egykori gimnáziumi iskolatársam, Neuwirth Gábor elküldte a Pécsi Tudományegyetem Orvostudományi Hírlapjának 2002 szeptemberi számát. Felhívta a figyelmemet Kennedy György írására.

Kennedy Györgyöt nem ismerem. Megtudom, hogy ő is iskolatársam volt, régóta Ausztráliában él. Írásának címe: *Dr. Mansfeld Géza professzor*.

„1944 novemberében kerültem az auschwitzi koncentrációs tábor 28-as számot viselő barakkjában létesített kórházba. Ez történt, miután az elmúlt hónapok éhezésétől és állandó testi fenyegetéseitől teljesen leromlott fizikai állapotom alkalmatlanná tett a további munkára. Abban az időben már sem a gázkamrák, sem a krematóriumok nem voltak üzemben. Azokat az ott dolgozó foglyok a partizánok által becsempésztett fegyverek és robbanóanyagok segítségével egy nagy októberi felkelés alkalmával, mely mind az SS-t, mind a Gestapót teljesen váratlanul érte, romba döntötték. A németek hatalmas túlerő bevetésével legyilkolták a felkelőket. Ám a nagyipari emberölést nem tudták folytatni...”

Beszámol arról, hogy az egyik hozzá hasonló állapotban lévő betegtársa, az akkor hatvankét esztendőes dr. Mansfeld Géza, a Pécsi Orvostudományi Egyetem tanára volt. Meglátogatták őt magas rangú, „magukat orvosnak nevező” SS-tisztek, közöttük az embereken végzett kísérleteket irányító Mengele is. Kennedy megtudta, hogy korábban valamennyien professzor Mansfeld tanítványai voltak, amikor a hallei egyetemen tanított.

Beszámol továbbá arról, hogyan segítette rajtuk a beteg Professzor, a tábor felszabadulása után hogyan mentette meg sokakat, az ő életét is. Leírja, hogy kutatva a Professzor további sorsát évtizedek elteltével e-mail útján Ausztráliából kapcsolatba kerül Martos Veronikával, a Pécsi Orvosi Egyetem könyvtárosával. Tőle tudja meg, hogy Mansfeld Géza 1882-ben született Budapesten. 1905-ben az orvostudományok doktora. Bécsi, berlini, londoni intézetekben dolgozik. 1918-tól nyilvános rendes tanár. Főképpen a pajzsmirigybetegségek, a cukorbetegség, a vérkeringési rendellenességek terén fejt ki úttörő munkásságot. A Hallei Tudományos Akadémia 1932-ben rendes taggá választja. A harmincas években a pécsi egyetem rektora. 1944-ben a Gestapo letartóztatja, amiért korábban Svájcban egy előadásában élesen elítélte a náciizmust. Így kerül keresztény magyarként Auschwitzba. 1945 júniusában veszi át ismét Pécsen a Gyógyászati Tanszék irányítását. 1946-tól dékán. 1950-ben Genfben halt meg.

Neuwirth Gábor, akinek Kennedy György e-mailen elküldi beszámolóit, a *168 óra* című lapban publikáltat részleteket Mansfeld professzoráról. Nem sokkal később Agnes Beguin e-mailen olvassa a publikációt Londonban. Agnes Beguin Mansfeld professzor hosszú évtizedek óta Angliában élő lánya. E-mailen felveszi a kapcsolatot az Ausztráliában élő Kennedy Györggyel.

Miképpen viszonyozhatom az információkat, amelyek hallgatása-olvasása közben Musilnak azon sorai jutnak eszembe, amelyekben arról ír, hogy azokkal is össze vagyunk kapcsolva, akiket nem ismerünk, anélkül is, hogy tudnánk róla?

Ezek nem párhuzamos történetek. Holott *mintha* azok lennének. A hálózaton sorsként megjelenő HÁLÓ feszül a korszakra. Bármelyik pontja rezdül meg, valamilyen formában megérezhetjük.

Olyan ez, mint a jó regény, szilárd, ám a nyelv segítségével elasztikus a struktúrája. Láthatatlan. Ha tetten érjük, elveszti varázsát, kimódolt lesz. Ha érzéki kapcsolatot teremt az olvasóval, szerencsés esetben, elvarázsol.

Mit adhatok tehát válaszként a hírmondóknak?

1944 nyarán eltűnik Pécsről Ádám Géza orvosprofesszor. Európa-hírű kísérleteit jól ismerik Németországban is. Auschwitzba kerül. Az ott kísérletező „orvosok” között volt német kollégái és tanítványai is vannak. Rá akarják bírni, hogy vegyen részt a foglyokon végzett kísérletekben. Ádám Géza megtagadja. Elpusztítják.

Történik közben más is, ugyanis ez egy színpadi játék. Az *R.34-es repülőjárat* című drámámat 1961-ben mutatja be a Pécsi Nemzeti Színház. Negyvenhárom évvel annak előtte, hogy Mansfeld professzor történetéről hallok. A bemutató után a színészklubban valaki, akiről később megtudom, hogy orvos és a színház rendszeres látogatója, említést tesz arról, hogy tud egy némileg hasonló történetről. Persze, hogy tudhat. Az író bármit kitalálhat, de olyasmit, hogy a haláltáborokban embereken végeztek kísérleteket, nem találhat ki. Több „helyi vonatkozása” nincs a darabomnak, mondom, ez is véletlen, a magyar orvos mellett a másik három főszereplő egy francia, egy cseh és egy norvég orvos.

Másnap elsétálok az Orvoskar épülete előtt.

De te ugye nem tudtál Mansfeldről, amikor a darabodat írtad? – mondja Neuwirt Gábor.

Honnan tudhattam volna róla?

Egyetlen mozzanat kíván pontosítást. Kennedy György azt írja, hogy az 1944-es októberi auschwitzi felkelésben elpusztultak a gázkamrák és a krematóriumok, ezért kerülhetett a beteg-barakkba. Az október 27-i felkelés kisebb eredménnyel járt. Korántsem pusztultak el a gázkamrák és a krematóriumok. Himmler állította le a halálgyártást novemberben. Nem a felkelés miatt. A szovjet hadsereg közeledtével megkezdődött a világ színe elől való eltörlés, és ez a tábor 1945 januári felszabadítása előtti napokig tartott.

Kennedy György az auschwitzi 28-as számot viselő barakkban létesített kórházban akkor ismeri meg Mansfeld Géza professzort, amikor engem az Óbudai Téglagyárban felsorakoztatnak.

Ottlik Géza *Prózájában* az első kiadás 287. oldalán arról ír, hogy Esti Kornél a *Boldogság* című Kosztolányi-novellában utazik valahová, talán Stockholm felé (foglalkoztam már ezzel). A hóesésben váratlanul felismeri egy kisgyerekkori élményét és boldogság fogja el, mert úgy érzi, írja Ottlik, hogy amit ismert valaha,

megvan sértetlenül, nem ábránd, illúzió, képzelgés, hanem az élet kiindulópontja, tárgyalási alapja.

Utazik Stockholm felé nyolcvan évvel Esti után egy fiatal magyar ösztöndíjas irodalomtörténész. Talán nincs hőésés. Talán ködös, lucskos a város. Mintha azonban ő is ahhoz hasonlót keresne, amit Ottlik az élet tárgyalási alapjának nevez.

Vári György ezt egy Angyal tekintetében látja meg. Az Angyal, gondolja, a könyvek Őrangyala. Az *angyal a részletekben...* című tanulmánykötete borítójához Paul Klee *Angelus Novus*ának részletét választja. Ez a második kötete. Az első a Kertész Imre-kismonográfia. *Buchenwald fölött az ég*. Daniella ezt a könyvet figyelte, amint olvasom a vonaton.

Úl valahol Stockholmban egy kis szobában Vári és *Téli utazás* címen arról ír, hogy egyik korábbi munkájához Petri Györgytől választott mottót: „Az én szemem száraz. Nézni akarok vele.” Leírja, hogy annak a munkának, amelyhez ezt a mottót választotta, a „zárómondataiban egy rabbiról beszélnek, aki napközben mindent megfigyelt, este leírta, majd addig sírt fölötte, míg könnyei szétmosták a betűket. Így hát mégsem maradt száraz az angyal szeme”. Erről akartam beszélni, folytatja a Történelem Angyalának könnyeiről, és kérdezi: lehet nem felismerni egy angyalt, akinek van szeme a látásra?

Daniella tehát figyelte a kezemben tartott Vári-könyvet. Elmondtam ezt a szerzőnek. Úgy gondolja, hogy a *könyvön át* így az ő pillantásuk is találkozhatott. Amióta így szembenéztem Daniellával, írja a *Téli utazásban*, „a könyv őrangyala tudja, jól végezte a dolgát. Egy angyal tekint vissza a könyvben, egy angyal Paul Klee képéről. Egy angyal, akit egy Klee-képet néző filozófus, Walter Benjamin nevez, vagyis teremt meg. Nézik egymást, ahogy ők ketten a vonaton. Iván és Daniella. A könyvbeli angyal, a történelem angyala mindent számba vesz...”

Paul Klee az első világháború idején és közvetlenül utána karikatúrákat rajzolt. Ferenc Józsefről is készített egyet, mint „embertelen kötekedőről” (Adorno). Ez idő tájt, 1920-ban festette az *Angelus Novus*t, amely Walter Benjamin tulajdona lett, s ő a kép világát bevonta gondolkodásának antinómiáiba.

A játékos *Angelus Novus* nem hasonlít a késői (1937-1940) Klee-képek világához, habár találhatunk ezeken is az előzményekre utaló motívumokat. A késői Klee-képeken is felbukkannak angyalok, ám kísérteties árny figurák arctalan arccal, test nélküli testtel. Halálfélelem-képek. A *Halál és tűz* pillantása: leplezetlen borzalom. Az 1940-es *Halál angyalán* a tekintetet nyitott sírgödör felett lebegtetí. Értelmezői szerint a képek megborzongtatnak és dialógusra hívnak. Itt nem a néző nézi a képeket, a kép nézi az embert, mondja Hamvas Béla.

A karikatúra-korszak utáni *Angelus Novus* annyiban előzmény, hogy ugyan-csak arra ösztönzi nézőjét: lépjen dialógusba a képpel, feleljen a hívására; az Angyal kezeiről azt is érezheti, hogy figyelmeztető intésként, azt is, hogy kényszerű megadásként emelkednek a magasba. A hatalmas fülek mintha *meghallásra*

szólítanának fel, az eltorlaszolt száj a némaság jele, a haj amolyan Medúza-szörny viselet is lehet, ám inkább főliánsoknak hat, a dús fürtök mindegyikén mitikus üzenettel.

Angyal tehát. A két évtizeddel későbbi képeken már csak mintha az angyalok *árnyékát* látnánk. Azután még azok is eltűnnek.

„...mozdulatlan / s némán, akár az angyal, ha pusztulást csodál.” (Radnóti Miklós: *Razglednicák* [1.])

„Hol azelőtt az angyal állt a karddal/talán most senki sincs.” (Radnóti Miklós: *Sem emlék, sem varázslat.*)

Nem is volna már az, aki dialógusra hívhatná a késői Klee-képek nézőjét? Valami más szólít meg, mint az *Angelus Novus*-ról: a rejtőzködő borzongás.

Ez nemcsak Klee pályájának, az európai kultúrának is *váltópontja*. A látásmód változása: összegzés és megelőzőttség. Ma az utóbbi a fontosabb. A történelemben, a kultúrában, a művészetben *azóta* többször változott a *látásmód*. Az *Angelus Novus* az ezredforduló újabb látásmegváltozásához annyiban járulhat hozzá, hogy utal a róla folytatandó *új dialógus* kikerülhetetlenségére. Amivel összekapcsolandók az angyali tekintet (Rilke, Pilinszky) felidézésével és átértelmezésével, egyáltalán ama tekintet centrumszerepéről, illetőleg a Történelem angyaláról, mint az „elvesző” történelem tekintetéről szóló végiggondolások.

A változásra utal, hogy Walter Benjamin és Theodor Adorno óta kizsorzult az *Angelus Novus* az értelmezéstanokból. Ismereteim korántsem teljesek, de figyelemre méltó, hogy a kép a Klee-albumok sorozatában sem található meg. Segítséget kértem a Szépművészeti Múzeum könyvtárától is, de ott sem találták a nagy albumgyűjteményben.

Walter Benjamin hagyatékban maradt írásának, *A történelem fogalmának* kibékíthetlenségei mutatják, hogy mindvégig küszködött – az *Angelus Novus* iránti „szerelme” is utalhat erre – a remény-reménnytelen feloldhatatlanságai-val.

Theodor Adorno tovább ment: „...az Angelus novus, a *gépanyal* (Kiemelés: S. I.) már nem hordja magán nyíltan a karikatúra és az elkötelezettség emblémáját, de jóval túlszárnyalja mind a kettőt. A gépanyal rejtélyes tekintete kényszeríti nézőjéből a kérdést, vajon a teljes katasztrófát hirdeti-e vagy a benne rejlő menekvést.

Ez az angyal azonban Walter Benjáminnak, a rajz tulajdonosának szavaival élve nem az az angyal, »aki ad, hanem aki elvesz«”. (*Elkötelezettség*; 1962)

Annak az évtizednek a végén, amelyikben Adorno ezt írta, két *másféle* mű készült el. Az egyiket azonnal megismeri a világ, a másikat harminc év elteltével. Az egyik film, Stanley Kubrick *Mechanikus narancsa*, a másik regény, Kertész Imre *Sorstalansága*.

Amiként az útján baktató Rocinante, az emberiség jó barátja újabb és újabb regénykorszakokban újra és újra lovast vált, elmondhatjuk, hogy a Történelem Angyala is változik a vele dialógusba lépők tekintetének változásával. Ha ennek tudatában nézzük a képet, pillantásában felfedezhetjük a *Sorstalanság* Köves Gyurijának angyali és racionális „naivitását”, amely arról beszél, hogy „nincs olyan képtelenség, amit ne élnénk át természetesen”. Mintha Angelus Novusunk „naiv” pillantása sem beszélne másról, mint a „folytathatatlan élet folytatásának” boldogító borzalmáról. Ami magába foglalja a katasztrófa és a menekvés elválaszthatatlanságát. Kubrick filmje mintha Adorno *Gépangyalának* borzongató talányát idézné. Ami természetes mindennapisággént teszi átélhetővé a sors „képtelenségeit”.

Amikor először olvastam Adorno írásában azt a sort, amelyben az *Angelus Novus* Gépangyalnak nevezi, fordítási hibára gyanakodtam. Persze szó sincs erről. Sokszor kellett elolvasnom a mondatokat, amíg elfogadtam, hogy a nézőpontváltásra a látás megváltozására való felhívás történik meg. Ami segít abban, hogy szembenézhessünk a Történelem robotpillantásával.

Ez újabb, további elszakadást jelent a művészet és a történelem kapcsolatának az ezredfordulón az elszakadást már eddig is reprezentáló nézőpontjaitól, műveitől is. Nem mondhatjuk, hogy az *Angelus Novus* helyén semmi nincs – az Angelus Mechanikus áll ott. Szabadságunk mércéje: felismerjük-e az *újabb* váltást. Olyan korszakban, amelyiknek *nincs* szelleme, nehéz a korszellem hiányából következtetni a művészi eszközökre. Inkább a művészi eszközökből próbáljunk következtetni a kor szellemére. Amiként Huizinga is tette a Van Eyck-képek értelmezésével.

Időre lesz szükség, amíg a művekben az újabb elszakadás poétikai szervezőelvként megjelenik? Úgy gondolom, hogy a magyar regény, a magyar művészet néhány alkotásában máris jelen van. Semmit sem lehet sürgetni. Rilke „várni kell”-je Klee-ben is tovább élt: „Semmit sem lehet erőszakosan siettetni. A dolgoknak növekedniük kell...”

Sokáig az volt a regénykérdés (is), lehet-e nem felismerni a Történelem Angyalát annak, akinek maradt szeme a látásra.

Az én kérdésem: szabad-e kibúvót találni az Angelus Mechanikus, a Történelem gépangyalának tekintetével való szembenézés elől?

Miközben „stockholmunk” felé utazunk és a *tárgyalási alapot* keressük?